

УДК 32.001:323.15:39(477.8)

Гулай В. В.

**РОЛЬ “ТРЕТЬОЇ СИЛИ” В ЕСКАЛАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО
КОНФЛІКТУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (ЗИМА–ЛІТО 1944 Р.):
ПОЛІТИКО-МІЛІТАРНІ АСПЕКТИ**

Основна увага звертається на способи залучення частини українського та польського населення для зміцнення військово-політичних позицій нацистського та радянського режимів у ході завершення бойових дій на території Західної України, мотиви членів парамілітарних, поліційних та міліційних формувань передусім як спосіб зведення міжетнічних рахунків.

Ключові слова: Західна Україна, українці, поляки, етнічний конфлікт, “третья сила”.

Гулай В. В. Роль “третьей силы” в эскалации украинско-польского конфликта в Западной Украине (зима-лето 1944 г.): политико-милитарные аспекты.

Основное внимание обращается на способы привлечения части украинского и польского населения для укрепления военно-политических позиций нацистского и советского режимов в ходе завершения боевых действий на территории Западной Украины, мотивы членов парамилитарных, полицейских и милицейских формирований прежде всего как способ сведения межэтнических счетов.

Ключевые слова: Западная Украина, украинцы, поляки, этнический конфликт, “третья сила”.

Gulay V. V. The role of the “third force” in the escalation of the Polish-Ukrainian conflict in Western Ukraine (winter-summer 1944): political-military aspects.

The main attention is paid to the ways of involving Ukrainian and Polish population to protect military and political positions of the Nazi and Soviet regimes at the end of hostilities in Western Ukraine, the motives of members of the paramilitary, police forces and policemen groups as the method of construction of ethnic accounts.

Key words: Western Ukraine, Ukrainians, Poles, ethnic conflict, “third force”.

Постановка проблеми. Закладена в 20–30-ті рр. ХХ ст. особливими зусиллями польських великодержавних шовіністів та українськими інтегральними націоналістами в умовах дискримінаційної, асиміляторської, колонізаційної політики Другої Речі Посполитої на західноукраїнських етнічних землях, що були насильно включені до її складу та зазнавали національних утисків, соціально-економічного визиску, конфронтаційна модель міжетнічної комунікації розвинулась у роки Другої світової війни до ще більш ворожих, антагоністичних форм. Помітну роль у провокуванні та ескалації відносин передовсім між українцями та поляками краю відігравали гітлерівський та сталінський тоталітарні режими.

Аналіз джерел та публікацій. Основу джерельної бази запропонованої розвідки складають архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни та в перші повоєнні десятиліття загалом характеризує івано-франківський етнополітолог І. Цепенда [20]. Надзвичайно цінними для з'ясування причин, перебігу та наслідків ескалації міжетнічного конфлікту у Західній Україні в роки Другої світової війни є роботи львівського історика та етнолога С. Макарчука [7–9]. Значний фактологічний матеріал та неординарні інтерпретації подій, зокрема українсько-польського конфлікту у Західній Волині та Східній Галичині у

контексті еволюції українського національного руху, запропонував львівський історик Ю. Киричук [6]. Роль українського та польського збройного підпілля у міжетнічній комунікації у Західній Україні в часи німецької окупації комплексно показує у своїх монографіях київський науковець І. Ільюшин [4–5]. Цікава публікація Г. Стародубець [16] заповнює тільки певну прогалину у вивченні специфіки діяльності радянських парамілітарних формувань у західних областях УРСР.

Важливі аспекти українсько-польської конфронтації у Західній Україні в роки Другої світової війни, вплив нацистського та сталінського тоталітарних режимів на ескалацію українсько-польських конфліктної взаємодії з використанням нової джерельної бази розкривають польські історики А. Бонусяк [1], Г. Мазур [21], Г. Мотика [10], Р. Торжецький [22] та ін.

Метою даного дослідження є історико-політологічна характеристика ролі нацистського та радянського тоталітарних режимів в ескалації українсько-польського конфлікту в Західній Україні у першій половині 1944 р.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити завдання:

- охарактеризувати загальний перебіг бойових дій на радянсько-німецькому фронті на теренах Західної Волині та Східної Галичини зимою-влітку 1944 р.;
- розглянути причини та форми залучення частини українського та польського населення в парамілітарні, поліційні та міліційні формування як на боці Німеччини, так і СРСР;
- з'ясувати роль нацистських та радянських силових структур в етнополітичній конфронтації на території Західної України в окреслений період;
- проаналізувати мотиви участі окремих українців та поляків у вказаних формуваннях, зокрема в репресивних акціях проти своїх сусідів-представників інших етнополітичних спільнот.

Виклад основного матеріалу. Початок поверненню радянської влади в західні області України поклало їх звільнення від німецької окупації у ході важких та кровопролитних боїв. Проте вже від перших днів після повернення на Волинь сталінський режим почав використовувати польські формування, зокрема й колишніх поліцаїв, для власних потреб. Так, 6 лютого 1944 р. після звільнення містечка Рожище начальник радянського гарнізону викликав керівника польської поліції і вимагав зібрати його підлеглих та залучити для охорони важливих місцевих об'єктів [14, с. 477]. Після розформування радянськими органами держбезпеки формувань у Волинській області серед частини польського населення, зокрема найбільшого осередку – с. Пшебраж, посилювалися реваншистські настрої та прагнення до помсти [18, арк. 11].

Резюмуючи інформацію про ситуацію у Волинській та Рівненській областях у лютому 1944 р., завідувач групи інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Слинсько вказував на різанину та взаємовищення польського та українського населення [19, арк. 1].

У ситуації, коли Червона армія звільнила більшу частину Волині та зосередилась на звільненні решти території Східної Галичини, командування АК саме йшло на контакт із передовими радянськими частинами, прагнучи опанувати хоча б частину т. зв. “південно-східних кресів”. Як зазначається у довідці начальника УНКДБ по Рівненській області Ф. Цветухіна від 7 червня 1944 р., чимало заарештованих представників польського збройного підпілля прямо не вели жодних дій проти комуністичних структур, а чекали відповідних вказівок. Однак, чим далі Червона армія просувалась на захід, тим активніше діяли органи радянських спецслужб [13, с. XXX]. В одному із ситуативних листів АК від 25 липня 1944 р. повідомлялося, що “...в окупованому Крем'янці з 19 березня адміністрація і НКВС ті ж самі, що й три роки тому. Ставлення до поляків прихильне, до євреїв зневажливе, до українців вороже. Від 28 березня набір чоловіків від 18 до 50 років до Дубно, поляків і чехів до своїх національних відділів, українців – на роботи на Урал. З поляків набрано військових розвідників, після двох місяців підготовки перекинуто їх до Г. Г. (Генерального Губернаторства – В. Гулай)” [14, с. 478].

На початку 1944 р. українсько-польський конфлікт набув ознак масових збройних нападів уже в Галичині, оскільки обидві сторони відводили їй особливе значення у відбудові власної державності. Прочитуємо комунікат “Оборонців українського народу” від 1 січня 1944 р.: “Остерігаємо, що за дальші акти терору на українському населенні, поповнені польськими бандитами, відповідь польське населення і заплатить десятикратно!...Тільки приязнь Українського Народу може забезпечити поляків від винищення. На цю приязнь польське населення Українських земель мусить собі заслужити” [12, с. 968].

Жертвами одного з найжорстокіших спільних нападів німецьких та українських формувань на с. Гута Пеняцька Підкамінського району 28 лютого 1944 р. стали близько 700 поляків [12, с. 976]. Розглядаючи питання про виконавців “пацифікації”, І. Ільюшин справедливо звертає увагу на вибірковість у доборі джерел окремими українськими авторами, котрі прагнуть перекласти відповідальність за цей злочин виключно на нацистів [4, с. 69–70].

Позицію польського збройного підпілля недвозначно представляє, наприклад, листівка, яку на початку 1944 р. поширили на Львівщині: “Нині радянські війська вступають на наші землі як союзники наших ворогів, які воюють проти спільного ворога, і, незважаючи на розрив дипломатичних відносин між Польщею і СРСР, на міжнародній арені безперервно відбуваються переговори щодо остаточного вирішення радянсько-польської суперечки” [15, с. 192].

Свідченням подвійної моралі очільників АК було те, що поляки, зокрема члени польського підпілля, брали разом із нацистами активну участь у терорі проти місцевого українського населення. Так, 2 січня 1944 р. спеціально залучені підрозділи гестапо за підтримки армійських частин загальною чисельністю близько 3 тис. осіб та озброєних місцевих поляків провели т. зв. пацифікацію чи умиротворення шести сіл Тереховлянського повіту Тернопільщини [17, арк. 13–14]. Жаклива трагедія сталася 18 квітня 1944 р., коли німецькі та польські поліцаї, якими командував поляк капітан Савіч, майже вціл (із 340 дворів вціліло лише 43) спалили с. Шпиколоси на Золочівщині, а понад 140 його мешканців забрали на роботу в Німеччину [3, с. 3]. На Станіславщині у травні–червні 1944 р. українсько-польське протистояння підігривається нацистами через перекидання частин Вермахту, які склалися із новомобілізованих “шльонзакуф” (мешканців польської Сілезії). Спільно з місцевими населенням вони жорстоко “пацифікували” багато українських сіл у районі Станіславова, Калуша та Долини [11, с. 457].

Незаперечним є й те, що окремі місцеві поляки активно співпрацювали чи навіть воювали у складі радянських партизанських та армійських диверсійних підрозділів, яких зимою–весною 1944 р. все більше скеровувалося в Галичину, використовуючи радянську зброю для зведення рахунків зі своїми сусідами-українцями. Так, тільки у лісах навколо сіл Сасів та Побіч на північ від Золочева активно діяла група із 150 радянських парашутистів та 30 поляків [12, с. 1088].

Радянське керівництво було добре обізнане з етнополітичною ситуацією в Західній Україні. Й. Сталіну, наприклад, повідомили, що в період німецької окупації до Львова прибуло понад 40 тис. мешканців, з яких принаймні 30 тис. – поляки, які раніше жили у Кракові, Варшаві та інших польських містах [2, с. 24].

У середині літа 1944 р. головною метою польського збройного підпілля стало захоплення Львова. Військово-політичні пріоритети майбутньої сутички були сформульовані так: “Акція “Буря” розцінюється польськими збройними силами та польською владою як факт політично не вигідний для радянської влади. Поза боротьбою з німцями треба опанувати від імені уряду Польщі всім адміністративним, господарським і суспільним життям, принаймні на терені Львова і Дрогобича. У відносинах із радянською владою потрібно якнайдовше зберігати самостійність... і йти на співпрацю лише в питаннях, продиктованих спільною боротьбою з німцями...” [23, с. 193].

Звільнивши терени Західної України від німецьких військ та без особливих проблем

викривши й роззброївши польське збройне підпілля, радянський режим зосередив усі сили боротьби із УПА, зокрема через створення т. зв. винищувальних батальйонів та груп сприяння із місцевого, на перших порах переважно польського населення, у тому числі із невиявлених членів польського підпілля, що ще більше сприяло ескалації протистояння як на політичному, так і на етнічному ґрунті.

Використовуючи бійців винищувальних батальйонів як допоміжну збройну силу в боротьбі з оунівським рухом, більшовицька влада переслідувала ще й іншу мету. Її суть доволі влучно відображена автором бандерівського політичного звіту із Золочівщини, датованого листопадом 1944 р. У ньому, зокрема, сказано: “Большевики поза облавами, арештами, розстрілами видумують та застосовують ряд пекельних засобів, спрямованих на знищення українського самостійницького елемента. Їх головним бажанням є розколоти українське суспільство із нутра і то таки руками самих українців. ... Засобом досягнення цієї мети є широко закроена зараз кампанія творення української міліції по селах і містах... Треба признати, що більшовики в своїй роботі мають такі успіхи (хоч дуже малі)”. Люди вступали до винищувальних батальйонів та груп сприяння як з ідейних переконань, так і через відсутність вибору. Для прикладу, колишньому “ястрибку” з Галицького району Івано-Франківської області Михайлу Кедику таким запам’ятався той драматичний період його життя: “Скрутні то були часи ... Силою брали хлопців у “яструбки”. Якщо не підеш, то родину могли забрати до Сибіру, переслідували рідних” [16, с. 172–173].

Після повернення радянської влади у Західну Україну чимало поляків самі стали активно вступати у винищувальні батальйони, що, як підкреслювалося в одному із документів ОУН, “...всі бояться вже не так більшовиків, як новоствореної польської поліції, яка безупинно шає по селах, ревізує і тероризує населення...” [5, с. 588]. Занепокоєння УПА не могла не викликати відкрита співпраця частини поляків з органами радянської влади, коли “...з того боку фронту, що у Коломиї, є польська міліція у більшовицьких мундирах... Арештовано, вивезено і розстріляно певну кількість українців. Трапляються випадки арештів і вивезення також серед поляків, це стосується тільки тих осіб, кому більшовики закидають занадто тісну співпрацю з німцями. Оголошення в місті ведеться польською і російською мовами. Посади зайняті майже виключно поляками...” [15, с. 13].

У листопаді 1944 р. командир УПА в Східній Галичині В. Сидор “Шелест” гостро висловився щодо підлеглих, які замість того, щоб знищувати радянські винищувальні батальйони, які на той час склалися переважно з поляків, ліквідовують “польську масу” [10, с. 28]. Тоді ж у Західній Україні діяли 203 винищувальні батальйони чисельністю 22,8 тис. осіб та 203 групи сприяння у кількості 27,4 тис. осіб [7, с. 132].

Прояви загострення міжнаціональної ворожнечі у тих районах західноукраїнських областей, де більшістю особового складу винищувальних батальйонів були поляки, викликали серйозне занепокоєння з боку вищих обласних партійних органів влади. Крім того, офіційна влада підозрювала поляків у тому, що свою роботу у складі винищувальних батальйонів вони одночасно поєднували з участю в “бандах Армії Крайової”. Це стало підставою для прийняття у травні 1945 р. рішення про виключення поляків зі складу винищувальних батальйонів [16, с. 176].

С. Макарчик справедливо вказує, що жертви переважно польських за своїм складом “винищувальних батальйонів” несправедливо було зараховувати на конто поляків, рівно ж як і відносити жертви польського населення з вини українців на німецькій службі на рахунок всього українського руху [9, с. 348–349].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, ескалація українсько-польського конфлікту в Західній Україні в роки Другої світової війни була зумовлена багатьма причинами, зокрема підживлювалась нацистською окупаційною адміністрацією та окремими радянськими партизанами. Вже в ході звільнення Західної України від гітлерівської окупації сталінський режим змушений був рахуватися із потужними оунівськими та аківськими збройними формуваннями. Після достатньо оперативної нейтралізації керівництва

польського антирадянського збройного підпілля радянська влада усі свої сили кинула на ліквідацію відділів Української повстанської армії та боївок Організації українських націоналістів. Для боротьби з останніми активно залучалися місцеві поляки як бійці парамілітарних формувань, що ще більше ускладнювало міжетнічну комунікацію між представниками обох народів, які пережили нацистську окупацію, та потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел і літератури

1. Бонусяк А. Українсько-польський конфлікт на Червенській землі в 1943–1945 рр. / Анджей Бонусяк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади / гол. ред. колегії Я. Ісаєвич. – Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 10 / Інститут українознавств ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 343–352.
2. Гриневич В. Сталінська імперія в боротьбі з українським повстанським рухом / В. Гриневич // “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.: зб. док. / упор. Ярослав Дашкевич, Василь Кук; Львівське відділення ІАУД ім. М. С. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Албертського університету / Ярослав Дашкевич, Василь Кук. – Львів : Літературна агенція “Піраміда”, 2010. – С. 5–44.
3. Гуляк Б. Трагедія села / Богдан Гуляк // Народне слово. Газета Золочівського району Львівської області. – Золочів. – 2011. – 21 квітня. – С. 3.
4. Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / Ігор Ільюшин. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 399 с.
5. Ільюшин І. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння / І. Ільюшин // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси: у 2-х кн. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 567–594.
6. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття / Юрій Киричук. – Львів, 2000 – 304 с.
7. Макарчук С. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни / Степан Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 321–343.
8. Макарчук С. Нищення населення Волині в часи війни (1941–1945) / Степан Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 361–382.
9. Макарчук С. Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції / Степан Макарчук // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 9 // матер. ІХ і Х Міжнарод. наук. семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 6–10 листопада 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : Терен, 2004. – С. 333–351.
10. Мотика І. Польське питання у світлі ідеологічних і програмних положень ОУН-Б та інших українських політичних сил у роки Другої світової війни / Гжегож Мотика // Україна–Польща: важкі питання: матер. ХІ Міжнарод. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 26–28 квітня 2005 р. – Т. 10. / ред.: Ігор Галагіда. – Варшава : Світовий союз воїнів Армії Крайової; ТИРСА, 2006. – С. 15–36.
11. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
12. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Частина перша / ред. кол.: С. Богунов та ін. – Варшава–Київ : Державний архів Служби безпеки України, Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Інститут національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів

- проти польського народу, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2005. – 1512 с.
13. Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 6: Операція “СЕЙМ” 1944–1946 / ред. кол.: Є. Беднарк та ін. – Варшава–Київ : Галузевий державний архів Служби безпеки України, Міністерство внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща, Інститут національної пам’яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, 2007. – 1353 с.+XXXV с.
  14. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – 576 с.
  15. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т.2 / Микола Сивіцький ; пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – 358 с.
  16. Стародубець Г. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України / Галина Стародубець // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – 2010. – Вип. 16. – С. 167–177.
  17. ЦДАВО України. Ф. Р-3836. З’єднання західних груп Української повстанської армії “УПА-Захід”. Оп. 1. Спр. 63. Пропагандистичні матеріали провідника області “Косак”. 13 квітня 1943 р. – 9 листопада 1944 р., 132 арк.
  18. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. Оп. 23. Спр. 892. Докладные записки, информации о политических настроениях польского населения западных областей УССР, освобожденных от немецких захватчиков. 6 января – 9 декабря 1945 г., 196 л.
  19. ЦДАГО України. Ф. 62. Український штаб партизанського руху. Оп. 1. Спр. 1641. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП(б)У, информации Политического управления I Украинского фронта, разведывательного отдела УШПД, выписки из отчетов и донесений партизанских соединений и отрядов о деятельности украинских буржуазных националистов; протокол допроса бывшего командира 36 стрелкового корпуса Юго-Западного фронта (В деле имеются копии документов украинских буржуазных националистов). 15 января – 14 июля 1944 г., 111 л.
  20. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / Ігор Цепенда. – К. : ІПіЕНД, 2009. – 387 с.
  21. Mazur G. Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w polsko-ukraińskim konflikcie narodowościowym w latach 1942-1945 / Gregorz Mazur // Polska–Ukraina: trudne pytania: mater. V Międzynarod. seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w II wojny światowej”. Łuck, 27–29 kwietnia 1999 r. / Opracowanie redakcyjne: Romuald Niedzielko. – Т. 5. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej, Związek Ukraińców w Polsce, 1999. – S. 221–234.
  22. Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.
  23. Węgierski J. W Lwowskiej Armii Krajowej / Węgierski J. – Warszawa : Instytut wydawniczy PAX, 1989. – 315 s.